

Openingsfestival Brandstof 24 september.

Voordracht Joep Dohmen (UvH): de kunst van het improviseren.

'Hij had geen flauw benul van wie hij was en wat hij met zijn leven aan moest. Alles wat op zijn weg kwam, dwong hem in een richting die hem de enige juiste leek, maar zodra zich dan weer iets nieuws aandiende, dwong dat hem in een heel andere richting, die ook de enige juiste leek. Er was geen ordenende structuur, geen perspectief waarbinnen hij zichzelf kon oriënteren, hij kwam zichzelf voor als een balletje in een flipperkast, dat maar voort bleef rollen om het rollen zelf. Het idee om zijn huwelijk eraan te geven en opnieuw te beginnen met Lalita, had onweerstaanbaar geleken, tot hij zich herkende in die oudere collega uit Jessica's verhaal, een van die talloze blanke Amerikaanse mannen die recht meenden te hebben op meer, en meer en meer, en dat maakte er opeens een romantische vorm van Amerikaans imperialisme van, iets jong en exotisch willen hebben omdat het artikel van eigen bodem niet langer voldeed. Wie was hij? Wat moest hij toch met zijn leven aanvangen?'

Tot zover een van de hoofdfiguren in de roman *Vrijheid* van Jonathan Frantzen (2010). Uit dit citaat blijkt een levensstijl waarin veel moderne mensen zich moeiteloos zullen herkennen. Inderdaad: ik ben vrij, ik voel me vrij, maar wat kan ik ermee? Hoe kan ik met zoveel vrijheid uit de voeten? Hoe lukt het me om mijn leven vorm te geven? Hoe kan ik een bijdrage leveren aan de samenleving? Wanneer telt mijn leven?

Mijn voordracht van vanmiddag heet: de kunst van het improviseren. Ik laat zien in wat voor wereld we vandaag leven, wat de antwoorden de actuele praktische filosofie geeft, en ik eindig met een voorzet voor een oplossing. Daarmee lever ik een bijdrage aan het nieuwe 'denkstation' *Brandstof*. Brandstof is voor mij een metafoor. Deze verwijst naar een vorm van noodzakelijke energie die nodig is om belangrijke

levensvragen te kunnen beantwoorden. Brandstof is schaars, maar hard nodig voor de storm die ons de komende jaren zal teisteren - u hebt allemaal deze week de troonrede gehoord - te kunnen trotseren. Ik hoor tot de filosofen die u vanmiddag en de komende jaren van brandstof te hopen voorzien.

1. De posttraditionele orde

Sinds een jaar of twintig spreken vooraanstaande sociologen en filosofen als Ulrich Beck, Zygmunt Bauman en Anthony Giddens, en filosofen als Jürgen Habermas en Charles Taylor over de 'posttraditionele' en 'postseculiere' samenleving.

(Post)moderne mensen zijn in onze tijd voorgoed losgeweekt van de traditionele kaders die het bestaan eeuwenlang regelden, vandaar de benaming *post-traditionele* orde. Deze aanduiding betekent dat moderne mensen doorgaans zonder het houvast van traditionele, doorgaans religieuze kaders hun leven zullen leiden. Bovendien betekent het dat ons laatmoderne leven intussen langs heel andere lijnen wordt bepaald: wetenschappelijk, technologisch, marktgericht.

Het einde van de traditionele orde

Eeuwenlang leefden mensen in een premodern, traditioneel wereldbeeld. Deze traditie verschafte een vertrouwde inbedding aan hun leven. De premoderne traditie verwees naar een kosmische orde met een transcendente maat. Deze orde werd gerepresenteerd door een hiërarchie van gezagdragers die de grote verhalen legitimeerden en in juridische en uitvoerende zin handhaafden.

Premoderne mensen waren volgers van traditionele rolpatronen. De traditie werd gedragen door een gemeenschappelijk kader met een groot verhaal dat aan de gemeenschapsleden veel directieven en weinig individuele keuzes bood. Traditie is per definitie conservatief. *Tradere* betekent 'overleveren' en daar hoort bij: bewaren, handhaven, herhalen. Het oude vertrouwde is goed. Nieuwlichterij is fout. De

traditie beschouwt zichzelf als heilig, ze is niet naar willekeur op te heffen. Het oude is het goede dat uit alle macht moet worden geconserveerd.

Tot diep in de jaren vijftig van de vorige eeuw, tot en met onze grootouders, leefde men nog in een overwegend christelijke traditie. Het hele maatschappelijke leven was op een hogere werkelijkheid betrokken. Dit oude, traditionele gemeenschapsmodel is ten einde. Het bekende liedje van Wim Sonneveld, *'Het dorp'*, bevat behalve de zin een 'ansichtkaart met kar en paard', ook de frase: 'maar misschien leefden ze verkeerd'. De traditie heeft het immers niet gered.

Dat van die ansichtkaart met kar en paard klopt. Als ik naar een oude zwart wit foto kijk van mijn eigen jeugd kijk, in de jaren 50 in de wereldstad Tilburg in Brabant, dan zie ik in de hele straat 1 auto staan. Als je bij mij thuis de hoek omging, begon daar het bos en kon je via uitgestrekte zandgronden helemaal doorlopen tot aan Breda. Je kwam er geen snelweg tegen, wel dorpen met dorpspleinen aan de kerk. Mijn ouders hadden niet alleen geen auto, ze hadden ook geen TV. We hebben de moord op Kennedy in 1963 bij de overburen gezien. Wie gaat er vandaag nog bij de overburen TV kijken? We hadden ook geen telefoon, die kwam pas diep in de jaren 70. We hadden al helemaal geen internet, dat kwam pas in de jaren 80. Mijn vader is gestorven in 1985, 25 jaar geleden. S' avonds gingen we vaak een eindje door de buurt wandelen. Als ik nu met hem door de straten zou lopen, zou hij me vragen: jongen, wat doen die mensen daar allemaal achter dat scherm? Dat je met je vrienden in Australië skypeet, terwijl je nog nooit met je eigen buurman gesproken hebt, zou hij onbegrijpelijk vinden. De afgelopen 50 jaar is de wereld, onze eigen nabije wereld totaal veranderd. Natuurlijk is dat proces van modernisering al begonnen met de Verlichting, 250 jaar geleden. Maar wij zijn de getuige van een onwaarschijnlijke en dramatische versnelling van die moderniseringsbeweging.

De voorbije generatie heeft de definitieve teloorgang van de door het christendom diep getekende westerse traditie aan den lijve beleefd, en het is niet moeilijk te voorspellen dat in de loop van de 21^e eeuw wereldwijd *alle* eeuwenoude tradities door toedoen van de modernisering verregeand zullen verdwijnen.

Fundamentele wijzigingen in de laatmoderne samenleving

Wat zijn dan de bepalende veranderingen in de laatmoderne samenleving?

De meest permanente en ingrijpende wijziging ten opzichte van de traditie vormt de opkomst van de markt, van expertsystemen en van elektronische media. Ik bespreek ze kort.

1. Op de eerste plaats domineert **de markt** ons gehele maatschappelijke en culturele leven, in nauwe verwevenheid met wetenschap, technologie en media. De markteconomie is een betrekkelijk nieuw fenomeen, dat direct invloed uitoefent op routine en dagelijks leven. De impact ervan ligt vooral in het proces van accumuleren van goederen en standaardiseren van consumptiepatronen. Een groot deel van ons actuele leven draait om geld, goederen en dienstverlening.

2. De tweede fundamentele wijziging is de **opkomst van wetenschappelijke en technologische expertsystemen**. Het traditionele morele gezag heeft plaatsgemaakt voor de logica van wetenschap en technologie. De expertsystemen die daaruit voortkomen betreffen het voedsel dat wij eten, het water dat wij drinken, de medicijnen die wij innemen, de gebouwen en steden die wij bewonen, de vervoersmiddelen die wij gebruiken, de lucht die wij inademen, de stress en de depressies waaraan wij leiden, en niet op de laatste plaats de manieren waarop we met onszelf en elkaar omgaan. Niet alleen de technicus, de arts en de ingenieur beïnvloeden ons leven, maar ook de adviseur, de consulent, de manager en de therapeut.

3. Ten derde worden in de huidige **mediamaatschappij** worden alle informatiestromen uit markt en wetenschap onmiddellijk elektronisch verspreid en becommentarieerd. De huidige media – zelf een derde belangrijke nieuwe speler in het laatmoderne veld – produceren voortdurend nieuwe informatie die onherroepelijk selectief, gefilterd en sterk normatief van aard is. Het meest

interessante punt is dat de huidige media, met name internet en het word wide web, ons opties bieden uit fysieke contexten die in tijd en plaats niet nabij zijn. Dat maakt allerlei nieuwe verbindingen mogelijk.

Van emancipatie naar levensstijl

Door toedoen van deze drie samenhangende fundamentele omwentelingen is het traditionele levensbeschouwelijke kader in ijlt tempo afgebroken en verdwenen. De jaren zestig betekenden ondermeer een aanval op het burgerlijke instituut van het gezin en vele andere dominante hiërarchische structuren. Tot diep in de twintigste eeuw werden mensen vooral gedreven door een belangstelling voor emancipatie, bevrijding. De politiek van emancipatie bevatte drie hoofdelementen:

- losmaking van de ketenen van het verleden
- bestrijden van onrechtvaardige verhoudingen tussen groepen mensen en tussen individuen onderling.
- de opkomst van het principe van zelfbeschikking.

De afgelopen decennia zien we de opmars van een nieuwe levensstijl, door Giddens getypeerd als *'the politics of life'*, een levenspolitiek, door Michel Foucault aangeduid als bestaansethiek, ofwel: levenskunst. Onder de druk van de risicosamenleving zien we een duidelijke verschuiving van *een emancipatiestrijd* naar een *levenspolitiek*: de strijd om de betekenis van de eigen identiteit. Vandaag gaat het niet langer om de vraag: wie is mijn onderdrukker? De nieuwe vragen zijn: *wie ben ik, wie wil ik zijn, en hoe moet ik leven?*

De socioloog Beck formuleert zijn individualiseringsthese als volgt. Volgens hem gaat het in de laatmoderne individualiteit minder om individu zijn (*being individual*) – want wat je bent staat nu juist ter discussie, dan wel om een complexe vraag hoe een individu te worden (*becoming individual*). Het volgende citaat is zeer verhelderend:

‘Er bestaat in het westen nauwelijks een meer verspreid verlangen dan dat om “een eigen leven te leiden.” Als een reiziger in Frankrijk, Finland, Polen, Zwitserland, Engeland, Duitsland, Hongarije, Amerika of Canada zou vragen wat mensen daar werkelijk beweegt en wat ze willen bereiken, dan kan het antwoord zijn: meer geld, werk, liefde, God of wat dan ook, maar het zou ook in toenemende mate de belofte van ‘een eigen leven’ zijn. [...] Het is amper overdreven om te zeggen dat het dagelijks gevecht om een eigen leven te leiden de collectieve ervaring van de westerse wereld is geworden.’ (Beck en Beck-Gernsheim, 2002, 22).

In dit gevecht om het eigen leven zoeken moderne mensen onophoudelijk naar aanknopingspunten voor een houvast op tal van gebieden: opvoeding, scholing, werk, gezondheid, lichamelijke, genotsmiddelen, relaties, omgaan met gezag, ervaringen van angst en schaamte, de multiculturele samenleving, het milieu. Het gevecht betreft ook de plaats in een groter geheel: familie, school, organisatie, het milieu, en dankzij de globalisering om he plaats in de hele wereld.

Opmerkelijk is natuurlijk dat Beck spreekt over *het gevecht* om een eigen leven te leiden dat zich bovendien afspeelt in een ‘op hol geslagen’ wereld: *a life of ones own in a runaway world*. De nederlandse socioloog Hans Boutellier schreef over deze dynamische wereld een indrukwekkend boek: *De improvisatiemaatschappij* (Boom, 2011). De sociale werkelijkheid is zich volgens Boutellier razendsnel aan het vernieuwen. Onze samenleving kenmerkt zich samengevat door *complexiteit zonder richting*, waarin sprake is van een veelvoud van praktijken, relaties en mentaliteiten. De huidige tijd wordt vaak als sterk chaotisch ervaren, met als gevolg onbehagen in de maatschappij, denk aan het boek van Ad Verbrugge: *Een tijd van onbehagen*. Twee vraagstukken staan volgens Boutellier vandaag centraal:

1. gebrek aan morele helderheid
2. institutionele complexiteit (de onoverzichtelijke organisatie van de samenleving)

Het gaat volgens Boutellier om de strijd tussen barbarij en beschaving. Deze tweestrijd voltrekt zich steeds weer onder nieuwe condities. In een onbegrensde wereld, geografisch en mentaal, neemt deze strijd - ook B. spreekt over een gevecht! - de vorm aan van een permanent proces van improvisaties. Deze improvisaties variëren van fanatiek structureren tot hopeloos geklungel, van schitterende harmonie tot 'ik rotzooi maar wat aan..' (27) Tot zover Hans Boutellier.

De hamvraag over deze post-traditionele improvisatie maatschappij is natuurlijk: hoe kunnen laatmoderne individuen dat gevecht om hun eigen identiteit met succes voeren? Waaraan ontleen zij hun zelfvertrouwen? Hoe kunnen ze zo worden *empowered*, om een modewoord te gebruiken – dat hun eigen leven geen puinhoop maar wel 'een kunstwerk' wordt en dat ze een werkelijke bijdrage leveren aan een beter wereld en een humane samenleving? Hoe kunnen we samen ervoor zorgen dat de wereld geen puinhoop wordt?

2. Levenspolitiek

Er zijn volgens de sociologen minstens drie manieren waarop deze nieuwe levenspolitiek, deze improvisatiekunst gestalte krijgt:

- Wie is mijn expert?

Op dit moment in de geschiedenis komt het er voor moderne mensen op aan om de ingewikkelde, snel veranderende informatie over de stand van zaken op alle levensterreinen zo slim en genuanceerd mogelijk te 'lezen'. Je moet op de hoogte blijven en je moet telkens begrijpen wat elke nieuwe ontwikkeling betekent. Dat betekent permanente scholing en bijscholing: 'een leven lang leren'. Daarbij staat ons een heel leger experts en adviseurs ter beschikking. De eerste taak van de nieuwe levenspolitiek, in mijn termen van een noodzakelijke nieuwe levenskunst, is dus de reflectieve zoektocht naar een goede adviseur, een goede raadgever, docent of therapeut op wiens expertise men kan vertrouwen. Je moet dus goed nadenken over

de vraag wie jou het beste kan helpen in je reflectieproces de komende jaren op allerlei concrete punten als werk, (bij)scholing, relaties, toekomstplannen, en vooral over je eigen levensstijl.

- Wat is mijn levensstijl?

De tweede taak voor het laatmoderne individu is het ontwikkelen van een eigen levensstijl. Een levensstijl komt op in een moderne tijd waarin mensen *veel* keuzemogelijkheden hebben, niet in een situatie waarin mensen alleen maar zich hoeven aan te passen, en traditionele rolpatronen hoeven te volgen.

Het begrip levensstijl doet natuurlijk denken aan Bourdieus *habitus* begrip. Een levensstijl is een set van min of meer routineuze praktijken ten aanzien van scholing, voeding, gezondheid, kleding, vrije tijdsbesteding, handel- en ontmoetingswijzen. In zo'n levensstijl zijn een aantal gewoontes, vaardigheden en oriëntaties verenigd. Hier zien we dat reflectie alleen niet voldoende is. Er moet ook geoefend worden, er moeten vaardigheden en competenties worden ontwikkeld. Er moet bovendien een eigen oriëntatie ontwikkeld worden. Tenslotte moet er ook gehandeld worden, er moeten door jou belangrijke beslissingen genomen worden. Kortom: er moeten belangrijke levenskeuzes gemaakt worden ten aanzien van werk, wonen en de hele inrichting van ons (toekomstige) bestaan. Het beeld van de keuzevrijheid moet dringend worden bijgesteld: er is eerder sprake van een *keuzenoodzaak*. Giddens zegt: *the only choice we have is to choose*. Kiezen doe je op basis van een levensstijl, die schept een zeker houvast bij het kiezen. De vraag is natuurlijk: wat is dat dan, een levensstijl, en hoe kom je aan je eigen stijl? Bij Giddens (en vele anderen) blijft de inhoud van de levensstijl verregaand onbepaald, het is niet meer dan een ratjetoe van gewoontes en behoeften. Hier komen de actuele filosofie en natuurlijk het denkstation Brandstof in beeld.

- Met wie verbind ik mij?

De derde en laatste taak van de nieuwe levenspolitiek is het afstemmen op de ander.

De posttraditionele samenleving kent een pluralisering van de leefwereld. Vroeger was het duidelijk uit welk milieu je kwam, welke omgangsvormen daarbinnen heersten, en waar de strikte scheidslijnen liepen, kortom: met wie je omging. Waar vroeger geen contacten bestonden tussen de verschillende milieus vanwege verschil in status, klasse en in etnisch opzicht, lopen moderne individuen tegenwoordig regelmatig over van het ene naar het andere milieu. Bovendien ontstaan via internet wereldwijde contactvormen, ideologisch, zakelijk en prive.

Hier speelt nog iets heel anders. Onze moderne relaties vaak 'pure relaties', een term van Anthony Giddens. Pure relaties worden niet gevormd vanuit economische, juridische, religieuze of morele motieven, maar bestaan alleen omwille van de subjectieve wensen en verlangens van de beide partners. De kern van de pure relatie is *commitment* en wederzijds vertrouwen. Beide partners gaan er doorgaans in goed vertrouwen vanuit dat het *commitment* voortduurt totdat op een of andere manier het tegendeel bewezen wordt. Waarom is dat van belang? De pure relatie is – naast de relatie met vrienden, collegae en andere niet professionele 'raadgevers' – misschien wel de belangrijkste plek waar de vormgeving en toetsing van iemands authenticiteit zich voltrekt. Beide partners zijn spiegels voor elkaar in de zoektocht wie men is, wie men wil zijn, wat men waardeert en hoe men wil leven. Omgekeerd wordt vanuit de eigen authenticiteit steeds getoetst of men zich nog steeds in het wederzijdse *commitment* vinden kan.

Dit zijn dus de drie meest belangrijke manieren waarop het zelfvertrouwen van laatmoderne individuen gestalte krijgt: via experts, via (pure) relaties en via een eigen levensstijl.

Kansen voor het laatmoderne individu

Wat betekent dit nu voor de kansen van individuen in de posttraditionele, laatmoderne samenleving? Enerzijds biedt de huidige samenleving aan moderne

individuen onmiskenaar tal van kansen en mogelijkheden. De democratische rechtsstaat staat in principe garant voor vrijheid, gelijkheid en veiligheid. Door het hoge welvaartspeil kunnen steeds meer mensen onderwijs volgen, geld verdienen, goederen verwerven, reizen maken, zich amuseren, doen waar ze zin in hebben. Het lot van mensen ligt niet langer traditioneel vast door afkomst of gender. Identiteit is voortaan afhankelijk van hoe iemand zich reflectief ontwikkelt en of zij of hij erin slaagt om allerlei hulpbronnen te mobiliseren en om zich een eigen levensstijl aan te meten.

In de neoliberale samenleving met haar afkeer van paternalisme en autoritair gezag domineert het principe van zelfbeschikking. Dat principe wordt doorgaans opgevat als niet-inmenging. De overheid en de anderen hebben niet het recht om zich al te mengen in de beslissingen die ik neem over mijn leven. Het oogmerk van het principe van niet inmenging is de versterking van de persoonlijke autonomie. Het is niet alleen zo dat ik het zelf mag uitzoeken: ik *moet* het zelf uitzoeken en ben zelf verantwoordelijk als ik de verkeerde keuzes maak. Kortom: in het actuele 'vrije westen' worden moderne individuen voor de opgave gesteld tot zelfbepaling en het ontwikkelen van hun eigen identiteit dankzij opvoeding, scholing, internet en werk, allerlei experts en de vele contactmogelijkheden met jong en oud, uit alle klassen en standen en dwars door alle verschillende culturen heen. De huidige westerse samenleving biedt dus enerzijds *in principe* volop mogelijkheden tot zelfontplooiing, anderzijds dwingt het moderne mensen in het gareel. De enige keuze die we hebben is dat we moeten kiezen.

Risico's

Tegelijkertijd is het grootste risico van de posttraditionele, neoliberale samenleving dat de huidige massacultuur - door de dominantie van de markeconomie, de wetenschappelijke en technologische systeemwerking, de macht van de media en de enorm dynamiek van de globalisering -, juist geen zelfstandige, autonome weerbare,

en ook geen sociale, op elkaar betrokken, en al helemaal geen vitale en levenslustige levende persoonlijkheden voorbrengt, maar heteronome, hedonistische, inauthenticke en a-sociale mensen. Het risico bestaat dat we er ieder voor ons en samen een puinhoop van maken. Dan zij we weer bij de verzuchting van Jonathan Frantzens hoofdfiguur: *'wie was hij, wat moest hij toch met zijn leven beginnen.'*

3. Praktische filosofie en bestaansethiek

Dames en heren, het was de filosoof Hegel die sprak over de Uil van Minerva en dat de filosofen altijd te laat komen. Reflectie is onder meer nadenken over de recente geschiedenis. Het is dan ook geen toeval dat de actuele moraalfilosofie reflecteert op de maatschappelijke ontwikkelingen richting posttraditionele orde. De uil van Minerva is aan het begin van de jaren '80 neergestreken om daarover zijn wijsheid op te doen.

Sedert begin jaren tachtig komen vanuit de praktische filosofie verschillende antwoorden op de posttraditionele orde en de vraag hoe individuen een nieuwe gemeenschap van laatmoderne individuen kunnen vormen. Een kort overzicht van de belangrijkste stromingen:

- de deugdethiek (*After Virtue* / MacIntyre, 1981); afwijding van het moderne individualisme en roep om terugkeer naar een klassieke gemeenschap
- de zorgethiek (*In a different voice* / Gilligan 1982); kritiek op het liberale autonomie denken en pleidooi voor een relationele moraal in termen van zorg en aandacht
- de bestaansethiek/levenskunst (*Le souci de soi* / Foucault 1984); kritiek op het liberale individualisme en pleidooi voor een bestaansethiek en zelfzorg
- de *capability approach* (*The fragility of goodness*, Nussbaum 1986); eerste aanzet van de opbouw van een positieve moraal op basis van ontwikkelen van mogelijkheden.

Ik pleit voor een *integratie* van deze benaderingen, richting sociale zelfontplooiing. Om zich te kunnen handhaven in deze dynamische wereld en een goed leven te leiden in een rechtvaardige samenleving, moeten moderne individuen zowel autonoom en weerbaar, als empathisch en betrokken zijn. Dat vereist brandstof, het energieke aanleren van een bepaalde houding, op grond waarvan het individu kan improviseren en het gevecht om het eigen leven tot een goed einde kan brengen. goede leven te verliezen. Daartoe zijn vooral reflectie, vaardigheden, empathie en oriëntatie vereist.

Vlak voor zijn dood in 1984 merkte Foucault op: 'Waarom zou niet iedereen een kunstwerk van zijn leven kunnen maken? Waarom is die lamp, dit huis wel een kunstwerk en mijn leven niet?' (Foucault, 1983, 64). Ik heb deze opmerking van Foucault de afgelopen tien jaar vaak aangehaald omdat zij me fascineert en van belang lijkt. Ook intellectuelen hebben hun mantra's, dit is er een van mij. Het woord 'levenskunst' is een letterlijke vertaling van het Latijnse *ars vitae*. Andere termen zijn: bestaansethiek, zelfbeheer, toewijding aan jezelf, toe-eigening van jezelf, zelfstilering, zelfwerkzaamheid en, hoe kan het tegenwoordig ook anders: zelfmanagement.

Foucault zag heel scherp dat ons leven niet vanzelf een goed leven is. De afgelopen tien jaar heb ik in zijn voetspoor en samen met een aantal andere filosofen systematisch de hoofdlijnen van een bestaansethiek of levenskunst verkend. Deze bestaansethiek is een concrete moraal van zelfverantwoordelijkheid, een vorm van morele educatie en als zodanig een *Bildungsmoraal*. Deze moraal wil antwoord geven op de klassieke vraag: hoe moet ik leven? Wat is een zinvol leven in een goede samenleving? Vertaald naar de actualiteit: hoe kunnen laatmoderne mensen zich hun leven toe-eigenen, hun eigen levensstijl ontwikkelen en *met elkaar* een zinvol leven leiden?

In navolging van Nietzsche en Foucault, Taylor en Nussbaum, pleit ik voor een moderne bestaansethiek als publieke moraal. Deze moraal luidt kort en bondig: doe aan zelfzorg. Omdat mensen door middel van zelfzorg zichzelf een eigen levensstijl bezorgen en daarmee hun leven vorm geven, zie ik deze bestaansethiek als een echte *Bildungsmoraal*. Bildung of vorming is, in tegenstelling tot opleiding of scholing, een

taak die mensen alleen zelf op zich kunnen nemen, waarvoor zij zelf de verantwoordelijkheid dragen. Tegelijkertijd echter speelt het leven dat zij vorm moeten geven, zich af in een sociale en maatschappelijke context en daarom kan de zelfverantwoordelijke vorming van een eigen levensstijl nooit een naar binnen gekeerde of uitsluitend zelfgerichte onderneming zijn. De moraal van de levenskunst die ik voorsta is dus nadrukkelijk een publieke moraal, en de zelfontplooiing die erin wordt nagestreefd is *sociale zelfontplooiing*. Bij publieke moraal denkt men vaak ten onrechte meteen aan een algemeen gedeelde etiquette, aan fatsoen, of aan gedeelde sociale normen. Dat gaat veel te snel, alsof mensen als door een wonder in staat en bereid zijn tot moraliteit en tot een goede afstemming. Een eigen levensstijl van sociale zelfontplooiing veronderstelt een training in bestaansethiek.

Volgens alle moderne denkers, of ze nu Macintyre, Nussbaum, Foucault of Taylor heten, vereist het menselijk leven de noodzaak van een vormingproces. Je kunt niet zomaar vrij zijn, zoals ook de roman van Frantzen bewijst, je moet leren om vrij te worden. Dit vormingsproces omvat de volgende aspecten:

- allerlei varianten van zelfkennis, dialoog, meditatie
- vaardigheden en oefeningen, omgaan met tijd, afstemming op de context
- oefeningen in de juiste gewoonten (deugden)
- het leren afstemmen op de ander via empathie
- leren oriënteren ofwel *radicale* reflectie, het onderzoeken van je eigen rangorde van waarden (vgl C Taylors *sterk evalueren*)
- het leren doorzien van de eigen gesitueerdheid

Elk individu moet nadenken over de aard en de richting van zijn of haar leven. In een posttraditionele improvisatiemaatschappij zonder evidente morele wegwijzers, waarin sprake is van een verwarrend waardepluralisme, moeten individuen ieder voor zich beslissen, waarom welke handeling vanuit welke waarde voor haar of hem, nu aan de orde is. Je moet kunnen improviseren, conflicten oplossen, tegenslagen verwerken. Dat veronderstelt dat je hebt geleerd om je te oriënteren, door middel van een integratie van deugden en van verschillende waarden. Daarmee leer je de kunst van het improviseren, op grond waarvan diverse rollen zoals burgerschap, partnerschap, vriendschap, maar ook je normatieve professionaliteit gestalte krijgen.

Tot besluit

Hiermee zijn we terug bij Socrates, de vader van de westerse moraal en de eerste protagonist van het idee dat door reflectie, met name zelfkennis voor de mens een *goed* leven mogelijk is: Ken jezelf! Socrates had twee beroemde motto's. 1. 'Een leven zonder reflectie, zonder zelfonderzoek is het niet waard geleefd te worden.' 2. 'Het zou mooi zijn als wijsheid iets was dat zou kunnen stromen van iemand die vol is, naar iemand die leger is.' Dit laatste, pijnlijke cliché is de moeder van alle levenswijsheden. *Het zegt dat elk mens, van 'hoog' tot 'laag', zijn eigen praktische wijsheid moet opdoen.* Maar omdat het leven gewoonlijk sterker is dan de leer, hebben mensen de gehele geschiedenis door gemeend dat zij op spontane of toevallige wijze 'vanzelf' wel tegen een goed leven zullen aanlopen. Vervolgens bewijst datzelfde leven onherroepelijk het tegendeel. In Socrates' visie is het dus nodig voor elk mens om goed na denken over jezelf en, hoe vreemd het misschien ook klinkt, een relatie met zichzelf aan te gaan. In die beweging is het natuurlijk onmiddellijk noodzaak om af te stemmen op de ander. Aan het slot van zijn boek gebruikt Hans Boutellier dezelfde metafoer die ik in mijn werk over levenskunst gebruik, die van de *jazzimprovisatie* (vgl. J.Dohmen, *Het leven als kunstwerk* 2008/2011)

Jazzy life

Een metafoer die bij uitstek het sociale karakter van de levenskunst illustreert, is de jazzimprovisatie. Dat is een bijeenkomst van een beperkt aantal muzikanten, stuk voor stuk geofende musici die zowel individueel als in groepsverband kunnen musiceren. Het doel van de jazzimprovisatie is om gedurende een bepaalde tijdsspanne samen een aantal nummers te spelen die niet zijn voorgeprogrammeerd en die vooraf zelfs niet eens als zodanig bestaan. De muziek komt ter plekke tot stand, op het ogenblik zelf.

Het doel is niet zomaar een eind weg te spelen, maar de geslaagde improvisatie. Elke deelnemer doet zijn best om zelf zo goed mogelijk te spelen en tegelijkertijd zo goed

mogelijk in te spelen op het spel van de anderen. Het gaat erom lekker met elkaar te spelen en goede muziek te maken. Op die manier weten de deelnemers het beste uit elkaar te halen.

Degene die vooral voor zichzelf speelt, is er debet aan dat de improvisatie mislukt, ook al speelt hij de sterren van de hemel. Zo iemand zal de volgende keer niet meer uitgenodigd worden om mee te spelen. Het doel van de jazzimprovisatie is om zo goed mogelijk op elkaar in te spelen, het beste spel bij elkaar op te roepen en iedereen op die manier de kans te bieden boven zichzelf uit te stijgen. Dit komt heel dicht bij het doel van de levenskunst zoals Foucault dat formuleerde:

'Hoe vrijer mensen zijn ten opzichte van elkaar, des te sterker is de lust om elkaars gedrag te bepalen. Hoe opener het spel, des te aantrekkelijker en fascinerender het is.'

De moraal van de jazzmetafoor: levenskunst is samenlevingskunst. Zelfzorg is juist niet louter naar binnen gericht, maar op een juiste onderlinge afstemming op anderen, met het oog op een gezamenlijke resultaat. Een goede samenleving resulteert uit de geslaagde interactie van de deelnemers. Een energiek en swingend leven is alleen dan mogelijk als u u zelf ontwikkelt, uw orientatie en uw relaties met anderen. Dat is het.

Amsterdam, 24 september 2011

Openingslezing Brandstof

Joep Dohmen is hoogleraar Wijsgerige en praktijkgerichte Ethiek aan de

Universiteit voor Humanistiek; hij is verbonden aan Brandstof; j.dohmen@uvh.nl